

Presentació

Si tractes aquest tema segons les convencions actuals, les bones pràctiques i la qualitat en l'atenció serien les estrelles del firmament. L'horitzó que proposo és un altre. Vull tractar d'allò que, en la meua opinió, és el símptoma social actual i la font principal d'agressivitat i violència a les institucions humanes i, en particular, a la institució d'acció socioeducativa. Aquí, doncs, penso la institució d'acció socioeducativa no tant com una empresa que presta serveis –versió desgranada de la infecció economicista que pateixen les administracions i entitats en el seu afany de fer una posada al dia, asèptica i homologada– sinó, més aviat, com una pròtesi que l'ésser humà, el ciutadà, precisa amb certa freqüència per a mantenir el lligam amb els altres i amb ell mateix. És una definició més clàssica i, alhora, operativa i ideològica.

Considero que les institucions d'acció socioeducativa defineixen la seva política a partir del combat de les ruptures, dislocacions i distensions del lligam social i de la col·laboració en les crisis. Les estratègies estan encarades a verificar els símptomes de textura macro i microscòpica en els que cristal·litzen les ruptures i els desajustos. I en el darrer nivell tenim les tàctiques per a interpretar els símptomes i col·laborar a reparar els lligams i la cohesió social.

La institució d'acció socioeducativa és una pròtesi –sovint sols un lloc de referència– que orienta i sosté, dóna i treu. Però a ningú se li pot escapar que aquesta acció es realitza per mitjà de la conversa entre usuari i professional –conversa més extensa i complexa si hi afegim tots aquells *personatges* presents *in absentia* o *in effigie*–. Aquesta conversa realitza *locus* com permetre i prohibir, animar i desaconsellar, exigir i suggerir... En contrapartida, desrealitza els objectes i les coses, la conversa els fa part de les figures del reconeixement, del gaudi i de l'avenir que recrea.

Partiré d'idees del segle passat. Cal tenir present que els somnis de l'estat del benestar estan fets d'idees que forja la societat moderna. Són idees cuinades en un xup-xup de diversos segles¹ i les seves paradoxes alimenten la societat dels nostres dies, societat dita postmoderna.

El ciutadà dels nostres dies i la solidaritat

Ens trobem en una època en què els valors i les creences canvien, estan en període de mutació. Estem fent el pas entre l'Era industrial i la postindustrial. Titubeigs, pors, incerteses, nostàlgies, perplexitats assalten l'home actual, transhumant cap a una nova societat que despunta i de la que tan sols tenim els primers esborranys. L'avanç del discurs del capital i l'obra de la ciència al llarg del segle vint són el bressol de l'Era de la Informació. En el despuntar d'aquesta nova Era de la Informació, comprovem amb emoció ambivalent que les grans idees d'ordre en la família, en la societat i en el món del treball, esbossades a finals del dinou, s'han trastocat de manera irremissible. Això passa a conseqüència de la declinació o liquidació de creences i similars promoguda per l'entramat dels desenvolupaments del capital, els èxits de la ciència i l'avenç de la democràcia. Aquestes rutilants llums generen un nou ordre global amb miratges i realitats de difícil valoració. En el despuntar de l'Era, les forces d'Eros i *Thànatos* presenten armes i inicien el torneig². Les prematures clarors i foscors, en un clima subjectiu d'emergència i excepció, reediten el mite de la caverna platònica amb una cort de xerrameques, sacerdots, profetes i vidents entre nostàlgics i maníacs. Els intel·lectuals cotitzen a la baixa.

L'Home de la Representació il·lustrada dóna pas a l'Homenet del Funcionament. El ciutadà del malestar de la civilització que descrigué Freud, escindit entre els ideals i les passions, dóna pas a l'individu del consum, eternament insatisfet en la cursa prometeica per a funcionar millor. Nous imperatius ètics –les coses del món i del cos han de funcionar– han arrelat amb força en l'individu que té fe en la ciència i que té esperança en els objectes de la tècnica i la reproducció³.

**Les institucions
estan fetes de
dues primeres
matèries: perso-
nes i lligams**

Podem llançar un avís per a navegants. El vell Freud inicia el text sobre les masses i el jo⁴ plantejant que sols en comptades ocasions és factible prescindir del proïsme que està integrat en la vida de l'individu com a model, objecte, auxiliar i adversari. També considera que només a l'ingenu no li cap al cap que els altres puguin ser la principal font de malestar i que les institucions estan fetes de dues primeres matèries: persones i lligams. I sobre la dinàmica social fa l'apologia dels eriçons: quan tenen fred i senten solitud s'apropen i es punxen, i quan reaccionen tornen a l'aïllament.

És versemblant que l'home biotècnic de la postmodernitat sigui més lliure i segur que l'home vassall de la natura o de la raó il·lustrada. Però la realitat quotidiana ens el pinta més desconfiat i poruc. S'ha deslliurat de les amenaces més punyents de la natura, ha abandonat l'ideal de l'esforç en l'arribar a ser,

ha constrenyit el gust per el domini dels altres i, en contrapartida, l'ombra de la consciència moral és més golafre i mortificant. L'ombreig de les noves amenaces no té un perfil definit però genera més inseguretat, fa més feble l'home alleugerit de creences i memòria. L'individualisme l'atrapa en un laberint on la conversa amb els altres i l'oblit de sentiments, com la vergonya i la serenitat, no tenen ni temps ni solució.

L'individu defuig de la dependència dels altres i lloa els avenços tècnics i comunicacionals. Frueix de la mobilitat individual i de la instantaneïtat col·lectiva. Això fa les delícies del model productiu capitalista que gaudeix, com un felí, cercant la víctima a l'espera d'utilitzar-lo, lliure de lligams a llocs, idees o persones. El revers mostra un individu que viu amb el sentiment de més indefensió i soledat que en l'època de la rebel·lions de classe de la societat paternalista⁵.

Els drets de la persona i la societat democràtica donen pas a un nou home formal, temptat per l'oblit de la feixuga història de la quotidianitat i dels pobles nacionals⁶. Engruixeix la fila dels desarelats i desmemoriats que confien la gestió de la solidaritat en les ONG i desconfien de l'acció política. Es considera membre de la nova societat oberta⁷, on el risc i l'avenir desdibuixen les clàssiques figures del destí que la modernitat va entronitzar en el procés de construcció de la persona responsable. L'home biotècnic substitueix les figures del destí i de la mort per nous paranys com l'error o l'accident. En el nou món es fa l'impossible per a minimitzar la contingència, un cop la providència divina o racional ha caducat. La desconfiança i la por, dos sentiments canònics de la societat postmoderna, allunyen més, si fos possible, l'individu dels altres. I la fraternitat formal dels idèntics substitueix la solidaritat. Les polítiques socials promocionen la igualtat entre fraterns, en lloc de la solidaritat entre diferents, confonen el dret i la vida. La solidaritat és menys possible perquè les persones construeixen una imatge nuvolosa o fragmentada dels ideals a encarnar i es refugien en el pendent de les identitats de consumidor. La diferència és rebutjada, altera els esperits i genera accions segregatives.

Les polítiques socials promocionen la igualtat entre fraterns, en lloc de la solidaritat entre diferents, confonen el dret i la vida

La solidaritat és un valor a la baixa, cosa que qüestiona les polítiques de cohesió i de benestar. A l'Homenet que funciona, li cal conversar sobre el nou ordre de l'Era de la Informació. L'individualisme representa l'altra cara de la solidaritat, cal reprendre el diàleg entre pols extrems.

També cal parlar dels possibles efectes destructius de l'acció fraterna en algun moment de serenitat en el curs frenètic de l'espectacle del món. La fraternitat, basada en el reconeixement entre iguals, facilita la xenofòbia. I també, de la

diferència radical entre informació i comunicació. Són estris del quadern de bitàcola en el naufragi, per èxit, de la modernitat.

La feina de les institucions socioeducatives

Les nostres institucions socioeducatives –pensades a l'era industrial en sintonia amb els símptomes i les ruptures de la societat moderna– tenen com a finalitat principal sostenir el lligam social, col·laborant en l'habilitació o rehabilitació del ciutadà i en la cohesió col·lectiva. Sovint treballen amb l'individu separat o aïllat de la Comunitat i del Territori per a retornar-lo a la categoria de membre.

Les necessitats, les impossibilitats o les contingències sovint fan que a una part de la població, de manera transitòria o permanent, li calgui la intervenció socioeducativa

La necessitat, la impossibilitat i la contingència són figures del símptoma en el lligam social. Quan aquestes figures no fan presència, el lligam social es dona en un règim d'automatisme, sense fractura o obstacle. El benestar sovint és això: la fruïció d'un estil de vida sense alts i baixos.

La necessitat llista els mínims per a assolir dignitat en la vida pròpia i en la comunitat. Les constitucions dels pobles solen recollir-la en forma de sèrie de drets inalienables. La constitució americana inclou el dret a la felicitat, però la sàvia Europa no pensa la felicitat⁸ com una cosa necessària per a viure. La necessitat trastorna la frontera amb l'inhumà.

La impossibilitat senyala la dificultat humana per a pensar o recordar el propi projecte de vida o per a realitzar-lo. La impossibilitat fa símptoma d'allò que, com a impensable, és un real inabordable i repetit en la vida del ciutadà.

La contingència advé com allò no esperat en la continuïtat. La contingència amenaça o fa ruptura en el projecte personal o compartit.

Si en la fractura del lligam social també intervé el factor personal, el símptoma pot reclamar la dimensió de la salut mental i, aleshores, convé el treball interdisciplinari.

En l'època postmoderna ens trobem amb un afegit que cal no passar per alt. El nou context discursiu que envolta el ciutadà promou individus esperonats per l'acció i el consum, instal·lats en la cultura del tenir i de l'espectacle. Són individus que sovint evoquen la figura del bàrbar extramurs de la civilització grecollatina⁹. No és cap ximpleria; l'individu esperonat per la acció i el consum no ho té fàcil per a subjectivar el símptoma social o personal i, en un segon temps, demanar és quelcom inaudit¹⁰. Són individus que manifesten desconeixement, desconcert o rebuig del discurs d'ordre de la societat. El consideren enganyós i confús. Discurs que en l'actualitat resulta inconsistent com oferta de protecció que acull tots els ciutadans. Alguns, imbuïts d'una profunda sospita i desconfiança, no se senten concernits o representats per ell o l'ignoren. Tenen la seva expectativa posada en l'imperatiu de satisfacció, depenen de la identificació, la possessió i el consum d'objectes o es refugien en la impotència de pensar un altre ordre. Un Nietzsche dionisiac triomfa com estrella rutilant en els embolics hedonistes i nihilistes que enreden l'acció humana. Es generalitza un malestar que no es curtcircuita pel símptoma, la inhibició o l'angoixa¹¹. El malestar pren cos per mitjà de les patologies de l'acte: risc, impulsió o ingesta. El nou combat està entre la memòria i l'anestèsia.

El nou combat
està entre
la memòria
i l'anestèsia

El trastocament del discurs d'ordre que fonamentava la societat moderna ha produït un buit de valors i creences que fa difícil a l'individu postmodern representar-se i identificar-se en la col·lectivitat. Els projectes de vida semblen fundar-se en la immediatesa, en la sèrie d'instantos. La promesa del dret és frustrada per la nova mà negra del capitalisme avançat on sembla que els diners són la significació absoluta. Viure en la societat oberta és més just i més complex que en les societats tancades precedents. La por a la llibertat i la pluralització dels ideals és més forta. El benestar és incert, es té poca confiança en les idees i les mercaderies esdevenen fetitxes.

Les institucions constaten com l'usuari reclama amb certa rigidesa els seus drets formals o els avantatges en compensació per la seva condició de víctima: de la desigualtat, de l'impossible, de la contingència... i, alhora, manifesta una notable dificultat per a particularitzar la seva demanda. Aquest sentiment enfrontat el porta, com a persona, a desconfiar de la disposició dels professionals, a sospitar que no es subordinaran al seu anhel o no formalitzat o no possible. S'exigeix, sense demanar allò que no se sap dir. La certesa anticipada del mal encontre arruïna el clima propici per a la conversa entre humans. Amb aquesta atmosfera, fracassar en la bona manera de saber sobre la seva condició o de demanar i prejutjar que no se serà escoltat generen frustració. En un primer moment, el trencament de les convencions de la comunicació o la no obtenció immediata de resultats genera molta frustració.

La frustració és el sentiment de dany que viu la persona quan la demanda o la significació d'aquesta no troben material simbòlic, interlocutor o resposta adequada. En aquest context, la immediates del tenir substitueix el treball perllongat per arribar a ser, i el mirar simplifica la complexitat del dir. L'usuari, dolgut per la carència en el tenir i eclipsat per l'enveja en el ser, és envaït per desinències de la frustració. Desitja que esclati la violència on seria d'esperar el treball de fer lligam.

Els agents socials en el banc dels acusats

Les transformacions de l'home modern en homenet biotècnic també afecten els professionals. Es presenten dues sortides: o es transmuten segons els fluxos de la postmodernitat o resisteixen enrocats en els principis moderns. Tant si es tracta de la primera o de la segona opció, la nostàlgia i l'estranyesa són els afectes previs a l'obstrucció del llaç comunicatiu amb l'usuari. La tercera via, menys freqüent, rau en la curiositat epistèmica per als nous vincles. És una via en què preval la investigació sobre l'impuls a l'acció.

Les convencions del diàleg són greument alterades per l'home biotècnic: la demanda informal de l'usuari, la desconfiança de l'interlocutor i la dissolució de principis produeixen pressió intencional en l'experiència assistencial.

El diàleg –amb les seves suspensions i vacil·lacions, les inflexions i lapsus, les inexactituds i irregularitats en el relat, els retards i absències en les cites, amb les recriminacions i retrets, els temors fantasmagòrics, les reaccions emocionals d'ira, les demostracions amb finalitat intimidatòria– troba seriosos obstacles en la dinàmica de la convenció i de la producció de la narració.

Resulta punyent el problema del sadisme en l'educació i la formació de l'ésser dependent o necessitat

La intenció agressiva sorgeix en l'ànim conformador –d'un o dels dos conversadors– sobre l'altre reconvertit en ésser dependent o intrusiu. Les fantasies orals –de devorar, de xupar o de vomitar– i les fantasies procustianes –d'autoscòpia, de tall o de mesura del cos– envaeixen el diàleg¹².

En aquest punt resulta punyent el problema del sadisme en l'educació i la formació de l'ésser dependent o necessitat. La promoció personal en l'època en què els grans ideals s'han eclipsat requereix quelcom més que el manual biotècnic de la bona pràctica. Quin és el fi nou que justifica l'ètica d'educar i de formar en l'època del dret de l'usuari? L'horitzó, buit d'idees, està plagat

de figures de la intrusió, de l'agressivitat i de la violència. El cos ho testimonia amb les sensacions de dislocació de la parla i de la imatge corporal. Les reaccions visceral i les segregacions de fluids són l'extrem somàtic del caràcter simbòlic de l'agressió. Si fan falta més imatges en l'auxili de la força expositiva sols cal fer una ullada panoràmica a la psicopatologia quotidiana i a les relacions en les institucions clàssiques: família, escola, treball...

La violència entre els sexes, la violència domèstica o el maltractament dels infants, per exemple, testimonien del desequilibri dels vells paràmetres del llaç matrimonial i familiar sense trobar fortuna en nous entramats de diàleg sobre la diferència masculí-femení en l'època de la igualtat de gènere o sobre els nous valors libidinals dels infants emparats en el dret. Cal sumar-hi l'alarma sobre la violència a l'escola¹³ o la denúncia sobre les relacions laborals. Si la ullada es fa al món, l'horror és calidoscopi.

La resistència de l'amor propi davant de l'acció llibertadora de l'altre –sol ser anomenada reacció terapèutica negativa en la clínica– o els contracops agressius davant la caritat –estudiats pels discursos filosòfic i filantròpic– fan pensar en els espais de desconeixement sobre la realització del ser humà quan no es considera la pulsio de mort. La paradoxa de què tant l'humà modern com el biotècnic es pot complaure, estar bé, en el mal afegeix a les fractures agressives o violentes del lligam social la dimensió íntima del *thánatos*.

El rebuig de la idea de mort –la vivència biotècnica de la mort com error o accident en la biografia– és un obstacle més en el diàleg sobre el sofriment, els reversos de la vida i els estancaments del creixement personal.

“No sóc res del que em succeeix. Tu no ets res del que val”

L'obstrucció de la comunicació i la desconfiança en el diàleg per a establir relació amb la veritat i verificar el símptoma en la fractura fan que la detenció de la conversa porti a afirmacions d'aquest ordre: “No sóc res del que em succeeix. Tu no ets res del que val”. Oració que clou l'obertura a l'altre i que té una significació transitiva: agent social i usuari són presoners de la mateixa incertesa subjectiva. La pressa per a deslliurar-se de l'angoixa els porta a resoldre-ho dictant la inhumanitat de l'experiència de l'altre. La precipitació subjectiva per a segregar l'interlocutor sorgeix de la sensació de

despersonalització de l'individu. Si no enuncia la seva afirmació salvadora: "jo sí; tu no", el contrari pot prendre la iniciativa mortífera. Aquesta lògica mortal d'exclusió s'inaugura en la història de la humanitat amb els camps de concentració i la bomba atòmica –dos invents de la tècnica de gestió i control de la matèria–. És una lògica que trenca amb la dialèctica del reconeixement i de l'hospitalitat a Occident¹⁴.

Abans de l'explosió d'agressivitat o de violència, la praxi pot considerar la categoria de l'espai subjectiu on la persona aïlla, escotomitza o parasita parcel·les de la seva vida i la dimensió temporal on el fenomen de la inhibició o de la fugida responen a la creixent angoixa, a les seves incidències disruptives i a les imatges latents motivants. També fem breu esment del problema ètic que despunta amb el tràfec de vísceres i cossos, com la deriva dels psicofàrmacs i les psicoteràpies cap a la psicocòsmica¹⁵.

Una mica abans de l'explosió, la vivència especular és màxima. Agent i usuari són adhesivament confusos. L'estancament en la conversa porta a l'anul·lació del reconeixement. L'atac, atiat pel pur prestigi, es realitza amb l'afirmació que l'altre no té valor. L'individu acorralat, a la defensiva en nom del propi dret, no troba raó suficient per a alienar-se al compromís amb els altres. El fonamentalisme religiós o cultural són el símptoma moda. Les expressions edulcorades com *estil de vida* són pedaçes a l'hora de resoldre el repte. El temor fantasmàtic, la ira, la tristesa o la fatiga psicastènica són les emocions que s'amunteguen en aquest instant aturat, mort, de la dialèctica del reconeixement.

La reacció agressiva i, més enllà de la intenció, la violència física són les maneres que cerca l'individu per a desbloquejar una conversa esdevinguda torneig pel prestigi de dos que falten a la veritat o s'han extraviat en la verificació del símptoma de fractura. Altrament, hi ha un salt formal en els passos de la conversa i tot vira a l'entorn del temps de la donació. Donar o treure sense coneixement del símptoma reproduceix, si més no, el circuit de la frustració.

Aquesta és una ignorància que es paga: amb la tristesa intel·lectual o, més enllà, amb els malestars laborals i personals¹⁶. Cal, per tant, una profilaxi sustentada en la reflexió en comú sobre el saber que orienta i un control de la praxi. Tot això es pot resumir en el mot clau de la formació permanent si, amb la qual, acordem que fem referència a la gran conversa per a esdevenir interlocutors de les disciplines litorals, la practica en comú amb d'altres¹⁷ i la concepció de les teories com sempre incompletes. Les noves planificacions de l'assistència tenen un terme breu que copula amb tot allò abans esmentat, és el treball en xarxa¹⁸ en la convenció de la conversa interdisciplinària.

Donar pas a noves reflexions interdisciplinàries sobre el context d'època i sobre l'home postmodern permetrà reescriure el drama edípic contemporani tenint cura de la vessant del gaudi i assistir de forma nova l'equació personal de desequilibri o trastorn de l'usuari de l'acció socioeducativa.

La interdisciplinarietat del futur és el millor bàlsam per a la violència del present¹⁹. La història no ha acabat, no ens trobem en un carreró sense sortida, i noves pàgines sobre la societat i els seus malestars estan per ser escrites en la suplementarietat dels discursos educatius, socials i sanitaris. Els conceptes fonamentals de la psicoanàlisi –inconscient, transferència, pulsio i repetició– són un bon estri²⁰ per a tirar endavant la tasca.

La interdisciplinarietat del futur és el millor bàlsam per a la violència del present

Les figures de l'agressivitat o la violència, les imatges del buit, impedeixen el curs de la conversa i l'escriptura de la història, si bé també cal estar advertit que la pulsio de mort és la pedra que està en l'origen de qualsevol camí de creació humana i social. Hem parlat de l'agressivitat i la violència, de les experiències del buit, són fenòmens visibles i intel·ligibles en l'acció social, un camp més espinós és el silenci amb el que es representa la pulsio de mort en els equilibris de la vida. Els extrems patològics de la difamació, la indignitat, el perjudici o la confusió de la persona testimonien d'aquest silenci.

En paraules de Shakespeare “quan més fosc està és abans de l'alba”. A l'albada d'una nova Era tenim molta feina per fer. En primer lloc, reprendre la conversa que es va inaugurar en el segle de la Llum i no fer fetitxe salvador de les mercaderies, de la gestió i de la informació. Col·laborem a construir les noves polítiques que, amb valentia, defineixin el bé comú de l'època i facin el salt de l'art d'actuar dominat per la tirania de l'opinió mediàtica o pública a un nou art del compromís entre interessos legítims²¹. Noves vies entre apologistes i apocalíptics de l'Era.

Francesc Vilà
Psicoanalista

-
- 1 Sota la tutela de les idees de la Il·lustració i de la Revolució Francesa.
  - 2 Hardt, M., Negri, A., *Imperio*. Paidós Estado y Sociedad. Assaig sobre el nou ordre mundial de molt interès per a pensar els reptes presents per al consens de les nacions.
  - 3 Alemán, J., *Jacques Lacan y el debate posmoderno*. Ediciones del Seminario, Buenos Aires. Hi ha edició feta a l'Estat espanyol. Alemán –psicoanalista i filòsof establert a Madrid– fa un assaig sobre el subjecte postmodern impel·lit per la voluntat de gaudi.

- 4 Freud, S. (1921), *Psicología de las masas y análisis del yo*.
- 5 Castells, M., “El fin del patriarcado: movimientos sociales, familia y sexualidad en la era de la información” a *La Era de la Información*. 3 vols. Alianza Editorial.
- 6 Berlin, I., *El fuste torcido de la humanidad. Capítulos de historia de las ideas*. Península. La controvèrsia entre il·lustrats i romàntics sembla que ha passat a millor vida. Es podria pensar que ara la disputa està entre els amants dels beneficis de la tècnica i els guardes de l’equilibri i la sostenibilitat de la natura. Quelcom aquí per a pensar la dificultat en l’acció unitària a Europa.
- 7 Ulrich Beck, “Vivir nuestra propia vida en un mundo desbocado: individuación, globalización y política” article a Giddens, A. i Hutton, W. *En el límite. La vida en el capitalismo global*. Kriterion. Ed. Tusquets.
- 8 Si més no, la pensa com un plus puntual que sol repetir-se amb certa freqüència en el curs de l’obra d’una vida. Fórmula entenimentada que Freud ja considerava davant els dolors que comporta viure.
- 9 Trias, E., Argullol, R., *El cansancio de occidente*. Ediciones Destino. Diàleg excitant i anticipat de la realitat actual. Text publicat el 1992 i de rabiosa actualitat avui. Té pàgines immillorables.
- 10 Els objectes de la tècnica i del consum constitueixen una xarxa de *gadgets* a disposició. Passen de la brillantor intensa a l’opacitat de deixalla sense cap interrogació de l’Homenet. Vegeu J. Alemán, op.cit.
- 11 La proliferació en la Salut Mental de diagnòstics de conducta inadaptada i de trastorn de la personalitat ho corroboren. L’OMS alerta d’aquesta tendència.
- 12 Lacan, J., “La agresividad en psicoanálisis” a *Escritos*. Siglo XXI Editores. Aquesta obra està en el rerefons de l’argumentació del text que defenso.
- 13 Coccoz, V., “Las tribus urbanas” i Ubieto, J.R. “Familia y violencia” a *Cuadernos de Psicoanálisis. Revista del ICF en España*, n. 25: Sintoma y lazo social. Ediciones Eolia. E-mail: cuadernos@lacanian.net
- 14 Barcena, F., Mèlich, J.-C., “La educación como acontecimiento ético. Natalidad, narración y hospitalidad”. *Papeles de Pedagogia*. Paidós. Buenos Aires, 2000.
- 15 Lacan, J., *Psicoanàlisis i medicina....*
- 16 El llistat de patologies laborals troba el paraigües obert en les epidèmies de depressió.
- 17 Antonio Di Ciaccia i Virginio Baio, dos psicoanalistes, han desenvolupat una pràctica anomenada “entre varis” per l’atenció de greus trastorns mentals i socials que s’orienta en la intersecció dels discursos educatiu, social i psicoanalític. Es pot consultar la seva obra a <http://www.ch-freudien-be.org/RI3>.
- 18 Ubieto, J.R., “Estrategias de la Conversación: el trabajo en red” a *Cuadernos de Psicoanálisis. Revista del ICF en España*, n. 27: El psicoanálisis en la institución. Ediciones Eolia. E-mail: cuadernos@lacanian.net
- 19 Lacan, J., *El Seminario. Libro XVII. El reverso del psicoanálisis*. Paidós.
- 20 Lacan, J., *El Seminario. Libro XI. Los cuatro conceptos fundamentales del psicoanálisis*. Paidós.
- 21 Miller, A., *La política i l’Art d’Actuar*. Edicions La Campana. L’Epíleg a càrrec de Francesc-Marc Àlvaro fa repàs dels actors de la política catalana.